

FENOMENA AGAMA DI PEDALAMAN SABAH

RELIGIOUS PHENOMENON IN THE INTERIOR OF SABAH

Suraya Sintang*

Budi Anto Mohd Tamring**

Siti Aidah Hj. Lukin @ Lokin***

Halina Sendera Mohd. Yakin****

Universiti Malaysia Sabah (UMS)

Abstrak

Fenomena agama yang menggambarkan pengalaman, perilaku, tindakan, nilai dan aktiviti yang mendasari identiti dan pegangan agama merupakan fenomena sosial yang mampu mencorak keharmonian masyarakat. Sabah mencatatkan fenomena agama yang dibentuk hasil daripada pengalaman sejarah pengislaman beramai-ramai yang melibatkan masyarakat pedalaman pada awal tahun 1970-an sehingga 1985. Fenomena ini dilihat unik dan rencam apabila dikaitkan dengan pengaruh parti politik yang meraih sokongan melalui perubahan identiti agama daripada kelompok individu yang belum menganut sebarang agama sehingga mencetuskan kekeliruan istilah antara “masuk Islam” atau “masuk USIA”. Artikel ini membincangkan fenomena agama di pedalaman Sabah yang melibatkan daerah Keningau, Tenom, Tambunan dan Nabawan dengan memfokuskan perbincangan secara deskriptif tentang sejarah pengislaman beramai-ramai, faktor pengislaman melalui perkahwinan dan pengaruh mistikal serta implikasi yang timbul kesan daripada fenomena ini. Metode kajian secara kualitatif dijalankan melalui wawancara dan temubual bersemuka bersama informan utama (*key informant*) di jabatan agama di daerah terlibat dan kandungan analisis teks yang menjelaskan fenomena agama di pedalaman Sabah. Hasil kajian menunjukkan fenomena agama di pedalaman Sabah telah mencatatkan sejarah perkembangan agama yang tersendiri yang mungkin agak sukar ditemui dalam catatan sejarah perkembangan agama di negeri-negeri lain di Malaysia.

Kata kunci: Fenomena agama, Pengislaman beramai-ramai, Masuk Islam, Masuk USIA

Pengenalan

Perbincangan mengenai sejarah perkembangan agama di Sabah bukan suatu yang baru kerana hal ini telah menjadi perhatian beberapa pengkaji sejarah dan pengkaji sains sosial (Mat Zin Mat Kib 2003; Ismail Yusuf 1997; Hasan Mat Nor 2007; Sabihah Osman 2007; Suraya Sintan 2005). Namun begitu, kajian tersebut tidak memfokuskan secara khusus mengenai sejarah perkembangan Islam dalam kalangan masyarakat pedalaman Sabah yang melibatkan daerah Keningau, Tambunan, Tenom dan Nabawan. Tidak dinafikan kajian terkini mengenai Islam di pedalaman Sabah telah dijalankan oleh Abd. Hadi Bin Borham (2016) dalam tesis PhD “Pendekatan Dakwah Mohd Fadli Yusof dalam Pengislaman Masyarakat non-Muslim di Pedalaman Pensiangan, Sabah,” namun kajian ini hanya menjelaskan tentang peranan individu tertentu yang terlibat dalam aktiviti dakwah sehingga berjaya mengislamkan seramai 269 orang non-Muslim dalam tempoh dua tahun. Dengan itu, adalah wajar sekiranya fenomena agama di pedalaman Sabah ini dibincangkan secara lebih lanjut bagi memahami keunikan dan

kerencanaan sosial kesan daripada program pengislaman beramai-ramai yang berlaku tahun 1970an dan 1980an. Kertas kerja ini bertujuan memaparkan fenomena agama yang dibentuk daripada program pengislaman beramai-ramai yang lebih bermotifkan politik dengan mensasarkan penukaran agama daripada masyarakat yang belum menganut sebarang agama kepada pemeluk agama Islam. Fenomena agama ini telah memberi implikasi sehingga menimbulkan kekeliruan sama ada mereka yang terlibat itu masuk Islam atau masuk USIA (*United Sabah Islam Association* atau Pertubuhan Islam Seluruh Sabah).

Konsep Fenomena Agama

Perkataan fenomena atau dalam bahasa Inggeris *phenomenon* atau *phenomenology* berasal daripada akar kata bahasa Greek "*phainomenon*" yang bermaksud "apa yang muncul" ataupun refleksi, yakni refleksi tentang apa yang muncul mengenai agama berdasarkan data yang dapat diperhatikan (*reflecton on religious appearances or observable data*).¹ Fenomenologi agama merupakan satu pendekatan dan metode kajian tentang agama yang pada mulanya diperkenalkan Edmund Husserl (1859-1938).² Fenomena agama disifatkan satu disiplin ilmu yang mengkaji tentang agama yang muncul pada abad ke-20. Ia merupakan kajian sejarah agama atau dinamakan *religionswissenschaft* dalam bahasa Jerman yang kemudiannya dikenali sebagai ilmu Perbandingan Agama (*Comparative religion*) dan Kajian Agama (*Religious Studies*). Dalam wacana tersebut makna istilah fenomenologi sememangnya masih belum dirumuskan secara khusus dan eskplisit. Makna istilah "fenome-nologi" semakin jelas setelah Hegel mendefinisikan fenomenologi sebagai "pengetahuan yang muncul terhadap kesedaran", yakni ilmu pengetahuan tentang penggambaran apa yang dilihat oleh seseorang, apa yang dirasakan dan diketahuinya berdasarkan sesuatu pengalaman masyarakat. Penekanan pada proses kejelasan (*visibility*) ini membawa kepada ungkapan "*phenomenal consciousness*" (kesedaran mengenai sesuatu fenomena).³

Fenomena agama berbeza daripada teologi yang menekankan pendekatan metafizik dan bersifat normatif mengikut sudut pandang agama tertentu. Matlamat fenomena agama adalah untuk mengkaji pengalaman agama yang dilalui oleh sesuatu masyarakat.⁴ Mengkaji fenomena agama bererti mempelajari kehidupan manusia dalam kehidupan beragamanya. Fenomena agama itu sendiri adalah cara berfikir, sikap dan perilaku manusia yang berkaitan dengan hal-hal yang dipandang suci (*sacred*), keramat (*karamah*) yang berasal dari suatu yang ghaib. Fenomena agama menjelaskan manifestasi fenomena dalam pengalaman manusia. Kajian fenomena agama yang memfokuskan kepada sejarah agama cuba menyelongkar peristiwa yang berlaku dan bagaimana fakta itu berlaku. Namun ia tidak menyediakan kefahaman mendalam tentang sesuatu makna yang berlaku dan tidak juga menjelaskan tentang makna keagamaan. Fenomena agama tidak dapat dijelaskan tanpa adanya kajian etnik (etnologi dan disiplin sejarah). Fenomena dan agama adalah saling berkait dan mengintegrasikan kajian tentang agama.

Pakar-pakar kajian agama yang berpengaruh seperti Max Scheler, Husserl, Rudolf Otto dan Ninian Smart memfokuskan kajian tentang fenomena agama dan menganalisisnya berdasarkan pengalaman manusia; keunikan pengalaman dan perasaan manusia. Mereka menjelaskan tentang pelbagai dimensi pengalaman manusia melalui pendekatan silang budaya (*cross-cultural approach*).⁵ Dengan itu dapat dijelaskan kajian fenomena adalah berdasarkan konteks kehidupan beragama dalam suatu masyarakat. Heddy Shri Ahimsa-Putra⁶ menjelaskan fenomena agama turut menyelongkar amalan-amalan keagamaan dalam masyarakat yang berkaitan dengan budaya manusia. Hal ini secara tidak langsung menjelaskan bahawa fenomena agama

melibatkan adanya unsur konstruksi manusia yang dibina daripada kefahaman dan interpretasi terhadap ajaran agama. Hal ini dapat menjelaskan kenapa interpretasi terhadap ajaran agama berbeza dari satu masyarakat ke masyarakat lainnya. Kajian komparatif Islam di Indonesia dan Maroko yang dilakukan oleh Clifford Geertz misalnya membuktikan adanya pengaruh budaya dalam memahami Islam. Di Indonesia Islam menjelma menjadi suatu agama yang sinkretik, sementara di Maroko Islam mempunyai sifat yang agresif. Perbezaan manifestasi agama itu menunjukkan betapa realiti agama sangat dipengaruhi oleh lingkungan budaya sehinggakan membentuk fenomena agama yang berbeza antara satu masyarakat dengan yang lain

Dengan itu, kajian ini menjelaskan fenomena agama dalam konteks masyarakat pedalaman Sabah dengan memfokuskan pengalaman sejarah pengislaman, kes-kes yang berlaku dalam program pengislaman sehingga menimbulkan konotasi “Masuk Islam” atau “Masuk USIA” dan faktor pengislaman melalui kahwin campur. Analisis perbincangan cuba mengetengahkan sudut pandang terhadap kaedah pengislaman dan implikasi wujudnya kekaburan dan kecelaruan identiti agama pada penggunaan nama Islam bagi individu bukan Islam.

Latar Belakang Masyarakat Pedalaman Sabah

Kawasan pedalaman yang menjadi lokasi perbincangan ini adalah tertumpu di kawasan pedalaman bawah yang melibatkan daerah Keningau, Tambunan, Tenom dan Nabawan. Kebanyakan kawasan ini didiami etnik Kadazandusun khususnya daerah Keningau dan Tambunan, manakala Murut di daerah Tenom dan Nabawan serta etnik lain seperti Bajau, Cina dan sebagainya. Keningau merupakan daerah terbesar di kawasan pedalaman. Perkembangan terkini menyaksikan hampir semua kawasan pedalaman telah dibekalkan dengan kemudahan asas seperti jalanraya, elektrik dan air yang secara tidak langsung meningkatkan kualiti hidup dan menjadi salah satu elemen yang merangsang kesepaduan sosial dalam hubungan antara agama dan etnik di pedalaman Sabah.

Jadual 1: Jumlah Penduduk Mengikut Etnik di Kawasan Pedalaman Bawah, Negeri Sabah 2010

Daerah	Warganegara Malaysia									Bukan Warganegara Malaysia	Jumlah
	Melayu	KadazanDusun	Bajau	Murut	Bumi puterainlain	Cina	Indiainlain	lainlain	Jumlah		
Tenom	2080	6519	1255	28745	7237	468	38	546	51106	4447	55553
Nabawan	253	799	295	24714	650	283	7	290	27291	4516	31807
Keningau	4485	68627	5403	29070	12445	106	374	3169	134234	38869	173103
Tambunan	424	30529	429	440	1206	376	12	156	33572	2095	35667

Sumber: Report of Malaysia Yearly Census Book 2015, Census Department Malaysia

Jadual 1 menunjukkan demografi penduduk di kawasan pedalaman yang terdiri pelbagai etnik dan agihan kumpulan warganegara dan bukan warganegara Malaysia. Kepelbagaian ini disifatkan begitu rencam dan berpotensi tercetusnya konflik sekiranya tidak diurus dengan baik. Budi Anto⁷ menjelaskan ciri demografi di setiap kawasan di Sabah memperlihatkan komposisi etnik yang bercampur di setiap bahagian sama ada di kawasan bandar mahupun luar bandar. Mereka telah tinggal menetap dan bercampur sejak dahulu. Percampuran penduduk pelbagai etnik di setiap kawasan membolehkan pelbagai bentuk hubungan antara sesama mereka berlaku seperti interaksi dalam hal-hal yang melibatkan ekonomi, budaya dan politik dalam kehidupan seharian mereka.

Pembentukan ciri demografi penduduk di Sabah ini juga berkait rapat dengan faktor dasar penjajahan British di Sabah atau North Borneo. Dasar pentadbiran British di Borneo Utara sejak tahun 1881 adalah berbeza dengan dasar pentadbiran yang dilaksanakan di Tanah Melayu. Di Sabah, pemerintah British tidak memisahkan penduduk berdasarkan fungsi ekonomi seperti yang diamalkan di Tanah Melayu. Pengenalan fungsi ekonomi dan pengasingan tempat tinggal mengikut etnik yang diperkenalkan oleh British di Tanah Melayu merupakan antara sebab yang membentuk polarisasi kaum di Tanah Melayu sehingga kini. Faktor lain yang mendorong interaksi dan toleransi etnik yang tinggi di Sabah disebabkan faktor pemisahan tempat tinggal antara kumpulan etnik yang tidak ketara.

Dasar Kerajaan British sepanjang pemerintahannya di North Borneo (Sabah) adalah berbeza dengan di Semenanjung Malaysia kerana mereka tidak memberikan status keistimewaan kepada kumpulan etnik pribumi tertentu. Dasar penjajah British yang tidak memberi hak keistimewaan kepada kumpulan etnik tertentu secara langsung tidak memberi kesan ke atas pengasingan penempatan atau kegiatan ekonomi mengikut etnik. Salah satu sebab pihak penjajah British tidak melaksanakan pengasingan tempat tinggal dan kegiatan ekonomi berasaskan etnik kerana penempatan penduduk di Sabah sememangnya agak berselerak dan bercampur sejak dahulu. Maka, penempatan penduduk yang bercampur dan amalan kegiatan ekonomi tradisional yang sama telah menggalakkan lagi proses interaksi antara pelbagai etnik di Sabah. Selain itu, interaksi seharian turut mudah berlaku kerana bilangan kumpulan etnik di Sabah terlalu banyak dan tidak terdapat kumpulan etnik yang bersifat majoriti. Situasi sebegini telah mendorong pemimpin daripada pelbagai kumpulan etnik di Sabah bekerjasama dalam parti-parti politik yang sama.⁸

Dengan itu dapat dijelaskan bahawa latar belakang penduduk Sabah khususnya kawasan pedalaman sememangnya terdiri daripada pelbagai etnik dan agama namun disatukan di bawah penempatan yang sama dan saling berkongsi kegiatan yang sama dalam aktiviti perekonomian sehingga menggalakkan interaksi sosial dalam hubungan seharian. Situasi ini mencetuskan fenomena agama yang bersifat tersendiri lantaran percampuran dan pergaulan seharian menggalakkan hubungan yang bersifat rentas budaya antara pihak berbeza agama. Apatah lagi sekiranya dilihat dari aspek sejarah, kawasan pedalaman merupakan antara lokasi berlakunya program pengislaman beramai-ramai yang boleh dikatakan satu peristiwa besar dalam sejarah perkembangan agama di Sabah.

Sejarah Pengislaman Beramai-ramai di Pedalaman Sabah

Sejarah pengislaman beramai-ramai di Sabah yang melibatkan kawasan pedalaman amat berkait rapat dengan peranan Pertubuhan Islam Seluruh Sabah (*United Sabah Islam Association / USIA*). Penubuhan USIA pada tahun 1969 merupakan kemuncak kepada cita-cita memperjuangkan kedudukan Islam di Sabah. Pertubuhan yang dipimpin oleh Tun Datu Mustapha bin Datu Harun ini merupakan gabungan pertubuhan-pertubuhan Islam di Sabah yang dicetuskan daripada kebangkitan semangat nasionalisme masyarakat Islam di Sabah. Berdasarkan catatan sejarah, persatuan Islam pertama ditubuhkan pada tahun 1890-an, diikuti penubuhan Persatuan Sahabat Pena Malaya tahun 1930-an, Persatuan Barisan Pemuda (BARIP), Parti Kebangsaan Melayu (PKM) dan Khairat Jumaat Muslimin (KJM) tahun 1940-an. Perjuangan nasionalisme Islam semakin serius pada tahun 1950-an dan 1960-an sehingga terbentuknya beberapa pertubuhan yang berorientasikan Islam seperti Persatuan Ikhwan Sabah, Persatuan Islam Putatan (PIP), Persatuan Islam Sabah (PIS) dan Persatuan Islam Tawau (PIT). Gabungan daripada persatuan-persatuan inilah, maka penubuhan USIA dibentuk bagi menyelaraskan dan memantapkan kegiatan Islam di Sabah.

Sebelum USIA ditubuhkan, agama Islam hanya dikenali dan dianuti secara meluas oleh sebahagian masyarakat Sabah yang tinggal di kawasan pantai dan kawasan-kawasan yang berhampiran dengannya. Setelah pertubuhan itu muncul dan menjalankan kegiatannya, Islam telah dapat diperkenalkan kepada masyarakat Sabah yang tinggal di kawasan pedalaman dan sebahagian daripada mereka menerima Islam sebagai anutan agama mereka. Masyarakat Kadazandusun merupakan pribumi Sabah yang paling ramai terlibat dalam gerakan pengislaman yang dijalankan USIA yang pada masa itu belum menganut sebarang agama.⁹

Bilangan saudara baru yang berdaftar secara rasmi dengan JHEAINS sejak tahun 1970-2007 seramai 85,000 dalam jangkamasa 33 tahun. Dalam jangkamasa lima tahun pertama iaitu 1970-1975 bilangan saudara baru seramai 26,471 orang. Jumlah ini berbeza daripada daftar yang dikeluarkan oleh USIA seramai 50,000 orang. Perbezaan bilangan tersebut berlaku disebabkan tidak semua saudara baru yang terlibat dalam gerakan pengislaman mendaftar secara rasmi. Selepas tahun 1975, tugas pengislaman telah dipertanggungjawabkan kepada Majlis Ugama Islam Sabah (MUIS). Pada tahun 1979, bilangan saudara baru menyusut sehingga 1807 orang. Penyusutan tersebut disebabkan kekalahan parti USNO dan USIA yang bertanggungjawab mengendalikan gerakan pengislaman tidak seaktif dahulu kerana kekurangan sumber kewangan dan isu pengislaman dijadikan agenda politik sehingga menimbulkan reaksi negatif dari kalangan masyarakat Sabah.¹⁰

Jumlah mereka yang memeluk Islam ini berubah-ubah mengikut fasa perkembangan parti politik yang menerajui kepimpinan pemerintahan di Sabah. Hal ini dapat difahami kerana kegiatan penyebaran Islam di Sabah dipengaruhi kuat oleh kesungguhan dan komitmen kepemimpinan politik negeri, iaitu bergantung kepada pucuk kepimpinan dan barisan pemimpin yang menerajui kerajaan negeri ketika itu. Misalnya, fasa pertama pengislaman bagi tempoh lima tahun 1970-1975 berjumlah 26,471 orang. Kegiatan pengislaman amat aktif dijalankan oleh USIA di bawah pimpinan Tun Datu Mustapha bin Datu Harun yang menerajui parti USNO (*United Sabah National Organization*) (1969–1976) sehingga menyumbang kepada peningkatan penduduk Islam khususnya apabila puluhan ribu masyarakat peribumi Sabah yang tiada agama di kawasan pedalaman memeluk Islam. Kegiatan pengislaman berlanjutan di bawah pemerintahan Datuk Harris Mohd Salleh yang menerajui parti BERJAYA (1976-1986) sehingga pada tahun 1980 berjumlah 30,220 orang. Keadaan ini mula berubah ketika pemerintahan parti PBS (Parti Bersatu Sabah) di bawah pimpinan Datuk Seri Panglima Pairin Kitingan yang menerajui Sabah pada tahun 1986-

1993, daftar pengislaman berjumlah 8746 orang. Situasi pengislaman pada masakini, yakni Sabah di bawah pemerintahan parti Barisan Nasional yang bermula sejak tahun 1994-2007 berjumlah 20,074, lebih dipengaruhi oleh faktor kahwin campur.

USIA memperhebatkan gerakan dakwahnya melalui pelancaran kegiatan pengislaman dalam kalangan masyarakat pribumi Sabah yang belum menganut sebarang agama di kawasan pedalaman. Pada peringkat awal USIA menjalankan gerakannya, pendakwah yang dilantik oleh USIA hanya bergerak secara individu atau dalam kelompok kecil. Melalui gerakan seperti ini, USIA berjaya mengislamkan seramai 1,579 orang dalam tempoh beberapa waktu selepas penubuhannya. Kejayaan ini mendorong USIA memperhebatkan kegiatan dakwahnya. Lanjutan itu, bermula gerakan pengislaman secara berkelompok dan besar-besaran yang dikhususkan di beberapa kawasan pedalaman seperti Ranau, Keningau, Tambunan dan Kota Belud dan dilaksanakan dalam jangka waktu yang ditetapkan.

Terdapat pelbagai faktor yang mempengaruhi USIA menjalankan kegiatan pengislaman beramai-ramai di pedalaman Sabah pada awal tahun 1970an. Antara faktor tersebut ialah penolakan Islam sebagai agama rasmi, penyebaran Islam dalam kalangan masyarakat pribumi Sabah yang belum menganut sebarang agama dan dilema yang dihadapi masyarakat Islam dalam pelaksanaan beberapa ajaran Islam serta meningkatkan bilangan penduduk Islam di Sabah (Suraya 2005). Program ini dijadikan alternatif dakwah dalam usaha memperkukuhkan kedudukan Islam di Sabah. Namun begitu, kesan daripada program pengislaman beramai-ramai ini telah menimbulkan kekeliruan dalam mengenalpasti identiti agama pihak yang terlibat sama ada mereka sebenarnya “Masuk Islam” ataupun “Masuk USIA”.

Fenomena “Masuk Islam” atau “Masuk USIA”

Fenomena “masuk Islam” atau “masuk USIA” merupakan fenomena agama yang memaparkan satu peristiwa sejarah yang mencatatkan keunikan tersendiri dalam perkembangan Islam di Sabah. Ini kerana fenomena “masuk Islam” atau “masuk USIA” ini menimbulkan kekeliruan dalam kalangan mereka yang terlibat dalam program pengislaman beramai-ramai tahun 1970-an.

Pada kelazimannya fenomena masuk Islam ini disumbangkan daripada dua faktor utama iaitu, i) mereka yang terlibat dalam program pengislaman beramai-ramai dan ii) mereka yang terlibat dengan perkahwinan campur. Kelompok pertama adalah dari kalangan mereka yang belum menganut sebarang agama (*animists*) dan kelompok kedua lazimnya dari kalangan mereka yang bertukar agama kepada Islam kesan daripada perkahwinan campur.

Fenomena Masuk USIA ini menjelaskan situasi individu yang terlibat dalam program pengislaman tahun 1970-an dan 1980-an di beberapa daerah di pedalaman iaitu Tambunan dan Tenom. Situasi ini dapat dilihat dalam beberapa kes dan kebanyakannya dari kalangan mereka yang tidak mengetahui bahawa diri mereka telah memeluk Islam. Hasil tembuwal bersama kakitangan JHEAINS Tambunan, Encik Saining Pongot@ Jalia Rusiman¹¹ menyatakan terdapat kes dalam program pengislaman beramai-ramai anak didaftarkan memeluk Islam tanpa pengetahuan mereka kerana pada masa itu mereka masih kecil. Mereka hanya menyedari telah masuk Islam apabila terdapat keterangan dalam surat beranak yang menyatakan diri mereka beragama Islam. Hal ini menimbulkan kekeliruan identiti bagi sesetengah individu yang terlibat dalam program pengislaman kerana penukaran agama daripada tiada agama kepada beragama Islam berlaku di luar daripada kesedaran mereka. Dalam sesetengah kes, keluarga telah memaklumkan tentang pengislaman mereka namun tidak pernah mendapat didikan cara hidup Islam.

Kes lain lagi apabila si bapa yang membawa anaknya terlibat dalam program pengislaman, namun telah meninggal dunia. Akhirnya si anak mempunyai nama Islam tetapi tidak dibesarkan mengikut cara hidup Islam dan apabila berhijrah dan meninggalkan kampung dan bertemu jodoh dengan pasangan yang berbeza agama, maka mereka akan mengikut agama pasangan mereka. Sekiranya pasangan yang hendak dikahwini itu beragama Islam, maka mereka akan kekal beragama Islam. Namun sekiranya pasangan yang mereka temui itu beragama bukan Islam, maka mereka akan beragama bukan Islam. Kesannya, ramai dari kalangan masyarakat pedalaman ini mempunyai nama Islam tetapi agama sebenar mereka adalah bukan Islam. Terdapat juga kes yang sememangnya individu tersebut adalah bukan Islam tetapi menggunakan nama Islam dan dicatatkan beragama Islam dalam kad pengenalnya oleh Jabatan Pendaftaran Negara. Pada kelazimannya individu ini tidak terlibat dalam program pengislaman, namun hanya cenderung dan minat menggunakan nama Islam. Terdapat juga kes dimana mereka yang masuk Islam dengan kefahaman bahawa mereka ini masuk USIA dan tidak pernah mendapat bimbingan ajaran Islam, mereka ini akhirnya bertukar kepada agama lain kesan daripada pengaruh perubahan parti pemerintahan Sabah daripada Parti Bersatu Rakyat Jelata Sabah (BERJAYA) kepada Parti Bersatu Sabah (PBS).

Mereka yang terlibat dalam program pengislaman ini telah menerima beberapa tawaran semasa program ini dijalankan antaranya ada yang diberikan kambing, senapang dan barang makanan seperti sardin, beras dan sebagainya. Mereka yang dapat habuan biasanya akan kekal Islam. Manakala yang tidak dapat sebarang habuan, maka mereka inilah yang akan beralih/bertukar agama mengikut habuan yang mereka perolehi daripada pemberi. Namun begitu, ada juga dari kalangan mereka yang tidak dapat sebarang habuan masih kekal dalam Islam.¹²

Sebelum program pengislaman dijalankan di Tambunan, dipercayai hanya terdapat 10 orang sahaja yang beragama Islam. Antaranya ialah arwah Tahir berasal dari Beaufort seorang jaguh silat dan bekerja sebagai kerani di jabatan tanah dan berkahwin dengan wanita Tambunan. Selain itu, arwah Abdullah Dihel memeluk Islam tahun 1930an dan dipercayai antara individu terawal memeluk Islam dari kalangan etnik Dusun Tambunan. Beliau merupakan seorang jaguh silat dan menyebarkan Islam melalui ilmu persilatan. Kemampuan beliau memiliki ilmu mistik dapat dilihat melalui kebolehannya berubah menjadi harimau dan boleh berjalan di atas air pada zaman Jepun. Ada yang menceritakan kehebatan beliau dapat mendahului orang yang menaiki keretapi. Kehebatan ilmu mistik yang beliau miliki menjadi daya penarik orang-orang Dusun Tambunan memeluk Islam. Kehadiran guru-guru agama yang dihantar oleh USIA dari daerah berhampiran seperti Beaufort, Sipitang dan Papar sedikit sebanyak telah dapat mengatasi masalah pembelajaran agama dalam kalangan mereka yang baru memeluk Islam.

Proses pembelajaran agama hanya diadakan di surau-surau kerana ketiadaan madrasah dan sekolah pondok. Antara guru agama yang berasal dari Beaufort, Sipitang dan Papar adalah seperti ustaz Jainul dan ustaz Arifudin. Kehadiran guru agama ini tidak sepenuhnya dapat memberi bimbingan susulan (*follow up*) kepada mereka yang baru memeluk Islam kerana bilangan mereka tidak mencukupi untuk mengajar mereka yang terlibat dalam program pengislaman. Atas sebab kekangan ini, tidak berlaku sesi pengajian dari rumah ke rumah dan tidak ada kelas pengajian agama dibina secara formal seperti sekolah agama Islam (SUI). Hanya pada awal tahun 1980an kelas mengaji mula dijalankan dari rumah ke rumah. Hasil temubual juga menjelaskan hanya 30 peratus daripada senarai nama yang didaftarkan dalam buku pendaftaran pengislaman masih kekal beragama Islam. Pengislaman beramai-ramai berakhir pada tahun 1984.

Fenomena pengislaman pada tahun 1980-an pernah menimbulkan beberapa insiden, seperti sesiapa yang memakai baju Melayu untuk pergi solat Jumaat, tidak ada kereta yang akan menumpangkan orang tersebut untuk pergi ke masjid. Terdapat juga kes pendakwah Islam dilempar batu, ugut bunuh dan ada yang digertak tembak apabila anak mereka hendak memeluk Islam. Namun begitu, perkembangan terkini menyaksikan terdapat kes seorang ibu menghantar anaknya ke pejabat JHEAINS untuk mendaftar pengislaman si anak. Terdapat juga kes si bapa non-Muslim menghantar anaknya belajar agama selepas anaknya memeluk Islam.

Faktor kedua yang melibatkan fenomena masuk Islam di kawasan pedalaman Sabah adalah disumbangkan daripada perkahwinan campur. Hasil kajian Suraya dan Budi Anto¹³ menyatakan perkara yang menarik tentang perkahwinan campur di Keningau dan sekitarnya (Nabawan dan Sook) ialah apabila berlakunya perkahwinan campur antara pasangan yang berbeza agama sama ada perbezaan agama itu timbul hasil daripada perkahwinan sedia ada apabila hanya salah satu pasangan yang menukar agama; mahupun perkahwinan yang dibina daripada pasangan berbeza agama tanpa melibatkan penukaran agama. Dalam situasi lain terdapat juga perkahwinan campur yang mendorong kepada seorang Muslim itu keluar daripada agama Islam disebabkan ingin berkahwin dengan pasangan non-Muslim. Perkahwinan campur di Keningau turut mempamerkan satu fenomena baru apabila perkahwinan campur tidak hanya bermaksud salah seorang pasangan menukar agama asalnya kepada Islam apabila hendak berkahwin dengan Muslim, tetapi perkahwinan campur juga merujuk kepada pasangan yang berkahwin dan masing-masing kekal dengan agama asal. Pada kelazimannya perkahwinan campur dengan pengekalan agama yang berbeza daripada setiap pasangan dikendalikan di bawah Mahkamah Anak Negeri yang bertanggungjawab mengeluarkan Sijil Kahwin Anak Negeri.

Terdapat juga kes perkahwinan campur sebegini hanya dijalankan di kampung mengikut adat istiadat etnik masing-masing. Kesiediaan anggota masyarakat mengamalkan perkahwinan campur dengan pengekalan agama asal masing-masing yang berbeza menunjukkan tahap toleransi yang begitu tinggi dalam kalangan masyarakat pedalaman Sabah. Situasi ini menunjukkan kesepaduan sosial telah dibina atas asas yang kukuh sehingga berlakunya perkahwinan campur rentas agama khususnya dalam kalangan masyarakat yang masih tiada agama (*animists*) dan tidak terikat dengan peraturan agama dan hanya mengikut kepercayaan animisme dan adat masyarakat setempat.

Fenomena Pengislaman dan Situasi Masakini

Fenomena pengislaman yang dijalankan secara besar-besaran ke atas masyarakat yang belum menganut sebarang agama di kawasan pedalaman Sabah sekiranya dilihat daripada perspektif Islam sememangnya kaedah yang digunakan tidak menepati pendekatan yang ditetapkan oleh Islam. Walaupun bilangan yang memeluk Islam dilihat luar biasa sehingga mencecah ratusan ribu orang, namun kualiti pengislaman itu sendiri boleh dipertikaikan. Kajian Yusuf Jasmine Gimbad¹⁴ merumuskan bahawa telah berlaku penyelewangan yang jelas dalam proses pengislaman tersebut khususnya di pihak pendakwah yang didokong dan ditunjangi oleh parti politik pemerintah seperti USNO dan BERJAYA. Menurut Yusuf, di samping memastikan pindaan dapat dilakukan ke atas Perlembagaan Negeri Sabah untuk memasukkan Islam sebagai agama rasmi Sabah tercapai, pengislaman yang dijalankan itu juga dilihat lebih cenderung kepada memperkukuhkan pengaruh dan sokongan parti politik yang memerintah. Ketiadaan penerangan yang jelas terhadap ajaran asas Islam sebelum pengislaman dan ketiadaan tindakan susulan (*follow up*) bagi memberikan pendidikan

lanjut mengenai syariah Islam kepada saudara baru selepas pengislaman telah menjadikan sebahagian besarnya kembali mengamalkan cara hidup sebelum Islam.

Malah, kajian Yusuf turut mendapati bahawa ramai dari kalangan mereka yang terlibat dengan program pengislaman itu secara terang-terangan mengisytiharkan diri mereka telah keluar daripada Islam. Menariknya, beliau antara lain telah merumuskan bahawa status pengislaman orang-orang yang terlibat dalam pengislaman besar-besaran itu boleh dipertikaikan apabila ada yang mendakwa bahawa mereka bukan masuk Islam tetapi masuk USIA. Terdapat segelintir dari kalangan saudara baru yang pernah memeluk Islam pada awal tahun 1970-an terlibat dalam majlis pengislaman berulang kali beberapa tahun kemudian semata-mata untuk mendapatkan habuan dan ganjaran dalam bentuk material.

Sungguhpun demikian, boleh dikatakan program pengislaman ini telah memberi impak positif dalam situasi semasa perkembangan Islam masakini di pedalaman Sabah sehingga berjaya meningkatkan kuantiti penganut Islam dan mewujudkan perkampungan Islam serta terbinanya institusi Islam seperti surau, masjid dan sekolah-sekolah agama di kawasan pedalaman khususnya di Tambunan. Perkembangan terkini menyaksikan pada tahun 2013 terdapat sebanyak lapan buah masjid, 12 buah surau dan 21 orang imam rawatib dari kalangan etnik Dusun Tambunan. Hasil temubual bersama kakitangan JHEAINS, Tambunan Encik Halimin@Rasney Bin Kamting¹⁵ menyatakan Kg. Undu Apin-Apin dan Kg. Sinungkalangan di Tambunan adalah antara kampung yang terlibat dengan program pengislaman pada tahun 1970-an ketika zaman pemerintahan USNO. Hanya lima buah rumah sahaja yang didiami oleh orang Islam pada awal tahun 1960-an dan perubahan mula berlaku selepas program pengislaman.

Perkembangan selanjutnya turut menyaksikan Tambunan kini mempunyai 89 buah kampung, lima daripadanya adalah kampung majoriti Muslim iaitu Kg. kemuaonan, Kg. Kiporing, Kg. Libang, Kg. Buluh dan Kg. Nukakatan. Kampung majoriti non-Muslim seperti Kg. Antolobiwang, Kg. Totau, Kg. Rompon, Kg. Bogian, Kg. Bahou. Baki daripadanya adalah kampung yang bercampur antara komuniti Muslim dan non-Muslim seperti Kg. Tontolob Liwan, Kg. Kirokol, Kg. Libangan Ulu, Kg. Babagon Baku dan lain-lain. Boleh dikatakan tidak ada kampung di Tambunan yang tidak mempunyai penduduk beragama Islam. Pada tahun 2010, dianggarkan 30 peratus penduduk Tambunan beragama Islam daripada jumlah keseluruhan penduduknya seramai 35 ribu orang. Kewujudan institusi agama seperti masjid, surau dan Jabatan Hal Ehwal Agama Islam (JHEAINS) serta sekolah-sekolah agama berperanan sebagai sistem sokongan (*support system*) dalam memelihara dan memperkukuhkan Islam di Sabah khususnya di kawasan pedalaman.

Dengan lebih jelas lagi, situasi ini menyumbang kepada senario baru di Sabah apabila agama Islam tidak hanya menjadi anutan masyarakat Muslim asal yang tinggal di kawasan pantai timur dan pantai barat Sabah tetapi Islam turut menjadi agama yang dianuti bersama oleh kumpulan etnik peribumi Sabah yang tinggal di kawasan pedalaman. Sumbangan USIA yang paling utama ialah apabila Islam diiktiraf sebagai agama rasmi negeri Sabah pada tahun 1973 yang turut memberi kesan positif ke arah penubuhan Majlis Ugama Islam Sabah (MUIS) yang berperanan memantau dan menjaga hal ehwal agama Islam di negeri Sabah.

Namun begitu, implikasi negatif turut dapat dilihat apabila fenomena agama di pedalaman Sabah telah menimbulkan persoalan dari sudut kekaburan dan kecelaruan identiti agama sehingga wujud individu yang memohon satu perisytiharan terhadap status agama di Mahkamah Syariah. Situasi ini dapat dilihat apabila terdapat dari kalangan ibubapa mereka yang memeluk Islam, namun anak mereka yang turut sama diIslamkan semasa kecil tetapi tidak dibesarkan mengikut tatacara Islam. Sebahagian daripada mereka ini menggunakan nama Islam tetapi tidak menunjukkan cara hidup

Islam. Namun begitu kajian ini belum dapat mengemukakan kes individu yang terlibat dalam program pengislaman untuk memohon satu perisytiharan terhadap status agama mereka di Mahkamah Syariah. Kes lain daripada kekaburan atau kecelaruan identiti agama dalam menentukan status agama yang berlaku di pedalaman Sabah dapat dibuktikan melalui beberapa kes yang dikendalikan Mahkamah Syariah di Keningau.

Laporan kes daripada *Jurnal Hukum* (2006) seperti yang dijelaskan oleh Yang Arif Tuan Ahadin Arinen, Hakim Mahkamah Syariah, menjelaskan satu contoh kes yang mana Mahkamah memutuskan bahawa pemohon bukan seorang Islam ialah dalam kes *Janisah bte Abdul Rahim vs Pendaftar Muallaf*.¹⁶ Pemohon dalam kes ini memohon satu perisytiharan dari Mahkamah bahawa beliau bukan beragama Islam. Permohonan ini dibuat memandangkan Pemohon menghadapi masalah mendaftarkan anaknya di Jabatan Pendaftaran Negara (JPN) di Keningau akibat berlaku kekeliruan nama Pemohon dan bapanya yang mirip kepada nama yang lazimnya dipakai oleh orang Islam sedangkan agamanya adalah bukan Islam. Menurut Pemohon, rekod JPN Keningau menunjukkan bahawa status agamanya adalah Islam sedangkan Pemohon tidak pernah memeluk agama Islam.

Pemohon juga mendakwa bahawa kedua ibubapanya tidak pernah memeluk agama Islam. Bapa Pemohon yang dipanggil oleh Mahkamah untuk memberi keterangan di Mahkamah memberitahu Mahkamah bahawa wujudnya nama yang menyerupai nama yang lazimnya disandarkan kepada orang Islam itu adalah ekoran dari satu peristiwa di mana beliau telah datang untuk berubat dengan seorang dukun Islam di Kampung Pemalan Keningau. Dukun berkenaan menurut beliau telah menyarakannya agar memeluk agama Islam tetapi beliau tidak pernah melaksanakannya. Pada masa rawatan, anaknya iaitu Pemohon dilahirkan dan beliau juga tidak mengetahui siapakah orang yang telah mendaftarkan nama Pemohon di JPN. Pendaftar Muallaf JHEAINS Keningau dalam kes ini dalam keterangannya di Mahkamah mengesahkan bahawa hasil siasatan menunjukkan bahawa nama ibu bapa Pemohon dan Pemohon tidak pernah didaftarkan dalam Daftar Kemasukan Islam dari tahun 1981 hingga kini.

Mahkamah memutuskan bahawa Pemohon bukan seorang Islam atas alasan bahawa Pemohon tidak memiliki mana-mana satu ciri-ciri yang dinyatakan dalam seksyen 2(1) (Enakmen Pentadbiran Undang-Undang Islam, 1992) yang memperuntukan tafsiran "orang Islam". Hakim Bicara Yang Arif Hakim Jasri Matjakir menegaskan bahawa soal nama bapa Pemohon yang menyerupai nama yang lazimnya digunakan oleh orang Islam bukanlah menjadi bukti bahawa Pemohon dan bapanya adalah orang Islam. Mahkamah juga tidak mendapati mana-mana peruntukan undang-undang yang menetapkan bahawa mana-mana orang yang memakai nama yang lazimnya dipakai oleh orang Islam adalah menjadi orang Islam. Yang Arif Hakim juga menyatakan bahawa jika apa-apa persoalan timbul dalam Negeri Sabah sama ada seseorang itu adalah seorang Muallaf atau saudara baru dan orang itu tidak didaftar atau tidak pernah didaftarkan dalam daftar muallaf atau di bawah mana-mana undang-undang mana-mana negeri sebagai seorang Muallaf, soalan itu hendaklah diputuskan bersandarkan kepada merit kes itu menurut Sek 69.¹⁷

Satu lagi kes yang dikemukakan oleh Yang Arif Tuan Ahadin Arinen¹⁸ di mana Mahkamah memutuskan bahawa Pemohon bukan beragama Islam dapat dilihat dalam kes *Ag. Damit bin Lusiri vs Pendaftar Muallaf JHEAINS Keningau* (Laporan kes No. 12000-043-0002-2005).¹⁹ Pemohon yang berumur 18 tahun, dari kalangan etnik Dusun melalui Affidavit Sokongannya bertarikh 5.1.2005 memohon satu perisytiharan dari Mahkamah bahawa beliau bukanlah seorang Islam. Menurut Pemohon, beliau dan ibu bapanya tidak pernah memeluk agama Islam. Pemohon mendakwa bahawa perisytiharan ini diperlukan di JPN untuk membolehkan perkataan Islam yang tertera dalam kad pengenalnya dapat digugurkan. Bapa kandung Pemohon yang dipanggil

memberi keterangan di Mahkamah mengesahkan keterangan Pemohon dan menyatakan bahawa beliau sendiri yang telah menamakan Pemohon dengan nama Ag. Damit memandangkan pada masa itu, beliau sukar mencari nama untuk Pemohon. Mahkamah akhirnya memutuskan bahawa Pemohon bukanlah seorang Islam kerana Pemohon tidak pernah memeluk agama Islam sama ada secara sendiri atau secara keturunan. Kes-kes yang dinyatakan ini adalah sebahagian kecil daripada kes yang memaparkan fenomena pengislaman di pedalaman Sabah dan kesannya terhadap kekeliruan identiti agama pada masakini.

Kesimpulan

Fenomena agama di kawasan pedalaman Sabah memaparkan keunikan dan keragaman sosial kesan daripada program pengislaman beramai-ramai yang berlaku tahun 1970-an dan 1980-an. Program pengislaman yang lebih bermotifkan politik dengan menasaskan penukaran agama daripada masyarakat yang belum menganut sebarang agama kepada pemeluk agama Islam telah memberi implikasi negatif sehingga menimbulkan kekeliruan sama ada mereka yang terlibat itu masuk Islam atau masuk USIA. Kesan selanjutnya apabila penukaran agama berlaku mengikut tampuk pemerintahan negeri Sabah yang beralih kuasa daripada BERJAYA kepada PBS. Situasi ini memberi kesan lain sehingga menimbulkan keaburan dan kekeliruan identiti agama daripada kalangan waris atau anak-anak daripada ibubapanya yang terlibat dalam program pengislaman dan penggunaan nama yang lazim digunakan oleh orang Islam. Sungguhpun kajian ini belum dapat membuktikan kes-kes individu yang terlibat dalam permohonan perisytiharan status agama, namun beberapa laporan kes di Mahkamah Syariah Keningau menunjukkan sememangnya wujud keaburan identiti agama dalam kalangan masyarakat pedalaman Sabah. Dengan itu, boleh dikatakan fenomena agama di pedalaman Sabah telah mencatatkan sejarah perkembangan agama yang tersendiri yang mungkin agak sukar ditemui dalam catatan sejarah perkembangan agama di negeri-negeri lain di Malaysia.

Penghargaan

Hasil pengumpulan data kajian ini diperolehi daripada pembiayaan Skim Geran Penyelidikan UMS SBK0341-2017.

Nota

* Dr. Suraya Sintang, bertugas sebagai Profesor Madya di Pusat Penataran Ilmu dan Bahasa (PPIB), Universiti Malaysia Sabah (UMS).

** Budi Anto Mohd Tamring merupakan Pensyarah di Pusat Penataran Ilmu dan Bahasa, Universiti Malaysia Sabah (UMS).

*** Dr. Siti Aidah binti Hj. Lukin @ Lokin ialah Pensyarah Kanan di Pusat Penataran Ilmu dan Bahasa, Universiti Malaysia Sabah (UMS).

**** Dr. Halina Sendera Mohd. Yakin ialah Pensyarah Kanan di Pusat Penataran Ilmu dan Bahasa, Universiti Malaysia Sabah (UMS).

¹ Momen, M., *The Phenomenon of Religion: A Thematic Approach*, Oxford: Oneworld Publications, 1999.

² Encyclopedia Britannica <http://www.britannica.com>.

³ Hinnells, John R, *The Routledge Companion to the Study of Religion*, New York: Routledge, 2005.

- ⁴ Heddy Shri Ahimsa-Putra, "Fenomenologi Agama: Pendekatan Fenomenologi untuk Memahami Agama," *Jurnal Walisongo*, Vol. 20 (2), 2012, hlm. 271-301.
- ⁵ Cox, J., "The Phenomenology of Religion", interview with *The Religious Studies Project* published 16 January 2012 online at <http://www.religiousstudiesproject.com>.
- ⁶ Heddy Shri Ahimsa-Putra, "Fenomenologi Agama: Pendekatan Fenomenologi untuk Memahami Agama," hlm. 271-301.
- ⁷ Budi Anto Mohd Tamring, Toleransi Etnik di Sabah: Perspektif Jarak Sosial Bogardus. (dlm) Saidatul Nornis Mahali & Budi Anto Mohd Tamring (Ed.), *Pluraliti Dalam Kearifan Lokal di Sabah*, Kota Kinabalu: Penerbit Universiti Malaysia Sabah, 2008.
- ⁸ *Ibid.*
- ⁹ Suraya Sintang, Sejarah Perkembangan Mualaf di Sabah: Peranan dan Sumbangan USIA (*United Sabah Islamic Association*), *Jurnal al-Tamaddun*, Bil. 1, 2005, hlm. 51-90.
- ¹⁰ *Ibid.*
- ¹¹ En. Saining Pongot @ Jalia Rusiman, kakitangan JHEAINS Tambunan, temubual pada 14/12/2017 di pejabat JHEAINS Tambunan.
- ¹² Encik Halimin @ Rasney Bin Kamting, kakitangan JHEAINS Tambunan, temubual pada 14/12/2017 di pejabat JHEAINS Tambunan.
- ¹³ Suraya Sintang dan Budi Anto, 2014, Fenomena Kahwin Campur dalam Masyarakat Keningau di Sabah: Satu Penelitian Awal, Kertas kerja *The International Social Development Conference (ISDC)*, Langkawi 12 Ogos.
- ¹⁴ Yusuf Jasmin @ Joseph Gimbad, *Pengislaman dan Kemurtadan Bumiputera Sabah: Tinjauan Khusus kepada Masyarakat Kadazandusun*, Kertas Projek Sarjana Muda Syariah, Fakulti Syariah, Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya, Kuala Lumpur, (tidak diterbitkan), 1987.
- ¹⁵ Encik Halimin @ Rasney Bin Kamting, kakitangan JHEAINS Tambunan, temubual pada 14/12/2017 di pejabat JHEAINS Tambunan.
- ¹⁶ Laporan kes Mahkamah Syariah No. kes 12200-043-027-2004.
- ¹⁷ Enakmen Pentadbiran Undang-Undang Islam, 1992.
- ¹⁸ Ahadin Arinen, Perisytiharan Status Agama: Kajian Kes Mahkamah Syariah Negeri Sabah. Draf Tesis PhD (tidak diterbitkan), 2017.
- ¹⁹ Laporan kes Mahkamah Syariah No. kes 12000-043-0002-2005.

Rujukan

Abd. Hadi Borhan, Pendekatan Dakwah Mohd. Fadli Yusof dalam Pengislaman Masyarakat non-Muslim di Pedalaman Pensiangan, Sabah. *Tesis PhD*, Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya (tidak diterbitkan), 2016

Ahadin Arinen, Perisytiharan Status Agama: Kajian Kes Mahkamah Syariah Negeri Sabah. Draf Tesis PhD (tidak diterbitkan), 2017.

Budi Anto Mohd Tamring, Toleransi Etnik di Sabah: Perspektif Jarak Sosial Bogardus. (dlm) Saidatul Nornis Mahali & Budi Anto Mohd Tamring (Ed.). *Pluraliti Dalam Kearifan Lokal di Sabah*, Kota Kinabalu: Penerbit Universiti Malaysia Sabah, 2008.

Cox, J., "The Phenomenology of Religion", interview with *The Religious Studies Project* published 16 January 2012 online at <http://www.religiousstudiesproject.com>. Enakmen Pentadbiran Undang-Undang Islam, 1992.

Encyclopedia Britannica <http://www.britannica.com>.

Hasan Mat Nor, Agama dan hubungkaitnya dengan Toleransi Etnik di Sabah. Dlm. Sabihah Osman. *Toleransi Etnik dan Perpaduan Sosial, Laporan Akhir Penyelidikan IRPA*. (tidak diterbitkan), 2007.

Heddy Shri Ahimsa-Putra, "Fenomenologi Agama: Pendekatan Fenomenologi untuk Memahami Agama," *Jurnal Walisongo*, Vol. 20 (2), 2012, hlm. 271-301.

Hinnells, John R., *The Routledge Companion to the Study of Religion*. New York: Routledge, 2005.

Ismail Yusoff, *Politik dan Agama di Sabah*. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia, 1997.

Laporan kes Mahkamah Syariah No. kes 12000-043-0002-2005.

Laporan kes Mahkamah Syariah No. kes 12200-043-027-2004.

Mat Zin Mat Kib, *Kristian di Sabah 1881-1994*. Bangi : Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia, 2003.

Momen, M., *The Phenomenon of Religion: A Thematic Approach*, Oxford: Oneworld Publications, 1999.

Sabihah Osman, *Toleransi Etnik dan Perpaduan Sosial, Laporan Akhir Penyelidikan IRPA*. (tidak diterbitkan), 2007.

Suraya Sintang dan Budi Anto, (2014), Fenomena Kahwin Campur dalam Masyarakat Keningau di Sabah: Satu Penelitian Awal, Kertas kerja *The International Social Development Conference (ISDC)*, Langkawi 12 Ogos.

Suraya Sintang, Sejarah Perkembangan Mualaf di Sabah: Peranan dan Sumbangan USIA (*United Sabah Islamic Association*), *Jurnal al-Tamaddun*, Bil. 1. 2005, hlm. 51-90.

Yusuf Jasmin @Joseph Gimbad, Pengislaman dan Kemurtadan Bumiputera Sabah: Tinjauan Khusus kepada Masyarakat Kadazandusun, *Kertas Projek Sarjana Muda Syariah*, Fakulti Syariah, Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya, Kuala Lumpur, (tidak diterbitkan), 1987.

Temubual:

En. Saining Pongot@ Jalia Rusiman
Pembantu Tadbir JHEAINS Tambunan
14/12/2017 di pejabat JHEAINS Tambunan

Encik Halimin @ Rasney Bin Kamting
Pembantu Tadbir JHEAINS Tambunan
14/12/2017 di pejabat JHEAINS Tambunan.